

ӘОЖ 343.85:336.763(574)

А.Р. Бижанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, з.ғ.д., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Aike_74@mail.ru

Қор биржасы және бағалы қағаздар нарығының қатысушылары

Ғылыми жұмыстың мақсатына сәйкес қор биржасы және бағалы қағаздар нарығына құқықтық сипаттама беріледі. Қор биржалары мен биржадан тыс ұйымдардың ерекшеліктері, сондай-ақ бағалы қағаз нарығының инфрақұрылымының субъектілері қарастырылған. Зерттеу барысында бағалы қағаздар нарығының қатысушыларына жеке тоқталып, олардың қызметтері талқыланады.

Түйін сөздер: бағалы қағаздар рыногы, алғашқы және қайталама нарық, қор биржасы, бағалы қағаз, эмиссиялық бағалы қағаздар, кәсіби қатысушы, эмитент.

A.R. Bizhanova

The participants of the Stock Exchange and the Securities Market

According to the purpose of scientific work the legal characteristic of the financial exchange and securities market is given. It is considered features of the financial exchange and off-exchange the organizations, and also subjects of infrastructures of securities market. In research it is discussed functions of participants of securities market

Keywords: securities market, primary and secondary market, financial exchange, security, issue security, professional participants, issuer.

А.Р. Бижанова

Участники фондовой биржи и рынка ценных бумаг

Согласно цели научной работы дается правовая характеристика финансовой биржи и рынка ценных бумаг. Рассматриваются особенности финансовой биржи и внебиржовой организаций, а также субъекты инфраструктур рынка ценных бумаг. В исследовании обсуждаются функции участников рынка ценных бумаг.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, первичный и вторичный рынок, финансовая биржа, ценная бумага, эмиссионная ценная бумага, профессиональные участники, эмитент.

Капиталды бағалы қағаздың қозғалысы алғашқы және қайталама нарықта көрінеді. «Эмиссиялық бағалы қағаздар» мен «эмиссиялық емес бағалы қағаздардың» эмиссиясы бағалы қағаздар нарығының алғашқы кезеңінде жүзеге асырылады. Бағалы қағаздарды шығару және оларды бағалы қағаздардың бастапқы нарығында орналастыру эмиссиялық операция болып табылады.

Бағалы қағаздардың қайталама нарығы екінші нарық саналады.

Қазіргі кездегі қайталама нарық екі бөлімнен тұрады:

– бағалы қағаздардың биржадан тыс айналымы;

– қор құндылықтарын биржада сату.

Бұл екі бөлім бір-бірімен байланысты, қаржылық активтің курстық құнына өзара әсер етеді.

Бағалы қағаздармен сауданы қор биржасы, биржадан тыс нарықтың баға кесу ұйымы, заңдарға сәйкес өзге де ұйымдар

ұйымдастырады. Бағалы қағаздармен сауданы ұйымдастырушылар қызметін уәкілетті орган лицензиялауы тиіс.

Қор биржасы – бағалы қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушылары құратын жабық акционерлік қоғам нысанындағы өзін-өзі реттейтін коммерциялық емес ұйым. Қор биржасы – акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған, осы сауда-саттықты ұйымдастырушының сауда жүйесін пайдалана отырып, оларды тікелей жүргізу арқылы сауда-саттықты ұйымдық және техникалық жағынан қамтамасыз етуді жүзеге асыратын заңды тұлға. Қор биржасының қызметі өзін-өзі өтеу қағидатына негізделеді және оның қызметінен түскен кірістер биржаны материалдық-техникалық дамытуға пайдаланылады.

Қор биржасы қаржы құралдарымен мәмілелер жасауға арналған үй-жай болып табылатын арнайы жабдықталған сауда алаңын береді және қаржы құралдарымен сауда жасауды ұйымдастырады, қаржы құралдарына баға кесуді жүзеге асырады, мүшелеріне ұйымдық, ақпараттық, кеңестік қызметтер көрсетеді және заңнамада көрсетілген өзге де функцияларды жүзеге асырады.

Биржада орны бар және қаржы құралдарымен саудаға қатысатын бағалы қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушылары қор биржаларының мүшелері болып табылады. Қор биржасының кемінде он мүшесі болуы тиіс.

Қор биржасы өзінің бағалы қағаздар нарығындағы қызметінде мемлекеттік органдарға тәуелді емес. Қор биржасының жұмыс істеуіне белгіленген тәртіппен лицензияны уәкілетті орган береді.

Қор биржасына бағалы қағазға қойылатын барлық талаптарға қаржылық активі сәйкес келетін, биржалық тізімге енген эмитенттердің ғана бағалы қағаздары айналымға түседі. Мұндай эмитенттер көп емес. Оларға қаржылық жағдайы тұрақты, инвесторлар сеніміне енген ірі корпорациялар қатысады. Биржалық торг басталғанға дейін саудаға түсетін бағалы қағаздарды қор биржасының депозитарийіне тапсыру керек. Депозитарий бағалы қағазды сақтайды және бағалы қағаздармен операциялар жүргізуге техникалық көмек көрсетеді.

Қор биржасының кірістері, негізінен, биржалық саудаға қатысушылар төлейтін жар-

налар мен алымдардан, биржаның акцияларын сатудан түскен қаражаттан, оның ақпараттық, кеңестік және өзге де қызмет көрсетуінен алынған қаражаттарынан құрылады. Олар биржаның өзінің функцияларын жүзеге асыруымен, оның қызметінің кеңеюімен және жетілдіруімен байланысты шығыстарын жабуға бағытталады.

Биржадан тыс айналымда мына эмитенттердің бағалы қағаздары кездеседі:

- капитал көлемі кіші және орта мөлшердегі акционерлік компаниялар;
- банктер мен басқа да ірі есеп-несие мекемелері;
- экономика саласында беделі орташа корпорациялар;
- мемлекет, жергілікті атқару органдары;
- қаржылық жағдайы тұрақсыз компаниялар;
- шетел компаниялары.

Қор биржалары мен биржадан тыс ұйымдардың бағалы қағаз айналымдары қызметтеріне мемлекеттік уәкілетті органдар араласа алмайды, бірақ олардың қызметінде заңдылықтың сақталуы мақсатында қадағалау жүргізеді. Қаржылық активтердің нарығын заң актілеріне сәйкес реттеуде ішкі бақылау және өзін-өзі реттеу әдістері қолданылады. Қор биржалары мен биржадан тыс айналымды өздері реттейтін ұйымдарға брокерлік, дилерлік және басқа да кәсіпқой конторлар, рейтингтік компаниялар, аудиторлық фирмалар, мәліметтер агенттігі жатады.

Бағалы қағаздарға баға кесу және биржадан тыс нарықта бағалы қағаздармен сауда жасауды ұйымдастыру жөніндегі қызметті құрылтайшысы өзін-өзі реттейтін ұйым болып табылатын бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының қауымдастығы емес ұйым жүзеге асырады.

«Бағалы қағаздар нарығының инфрақұрылымы» ұғымы жиі қолданылады, ол осы нарықты құқықтық қамтамасыз етеді (заңнама, мемлекеттік органдардың нормативтік актілері және т.б.), ақпаратты, депозитарлық және есептік-крилингтік желіні, тіркеуші органдарды қамтиды.

Жоғары ұйымдастырылған қаржы нарығының дамуына бағалы қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушыларының – ассоциация-

лар мен бірлестіктердің ұйымдары мүмкіндік туғызады.

Қаржы нарығының жұмыс істеуі мемлекеттік реттеуді талап етеді. Ол бағалы қағаздар нарығының субъектілері қызметіне міндетті талаптар белгілейтін нормативтік-құқықтық актілер шығару, эмиссиялық бағалы қағаздар шығаруды тіркеу мен оларда көзделген шарттар мен міндеттерді эмитенттердің сақтауын бақылауды жүзеге асыру, бағалы қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушылар және олардың өзін-өзі реттейтін ұйымдар қызметін лицензиялау және олардың қызметіне бақылау жасау және т.с.с. жолымен жүзеге асырылады. Қор биржасы бағалы қағаздар нарығының субъектісіне келтірілген залалдардың орнын толтырады және оған өз жарғысын, биржалық сауда ережелерін бұзған немесе коммерциялық құпияны жария еткен жағдайда заңға сәйкес жауап береді.

Екінші нарықта эмитент және оның агенті қайталама нарықта бағалы қағазды алғаш таратушының және эмитенттің функциясын жүзеге асырмайды, инвестор (лицензиясы болса) бағалы қағазбен байланысты мәміледе тікелей қатысатын кәсіпқой ретінде қатысады.

Бағалы қағаздар нарығының қатысушылары мыналар бола алады: эмитент, инвестор, кәсіби қатысушылар.

Эмитент – бұл бағалы қағаз шығаруға арнайы уәкілеттігі бар заңды тұлға. Эмитент – эмиссиялық бағалы қағаздарды шығаруды жүзеге асыратын тұлға деп «Бағалы қағаздар рыногы туралы» заңның 1-бабындағы жалпы ережеде көрсетілуіне орай, эмиссиялық емес бағалы қағаздарды шығарушыға қатысты бұл ұғым қолданылмайды. Бұған, сондай-ақ эмиссия ұғымы да қатысты. Шығарған бағалы қағаздарды эмитенттердің өздері де таратуына болады.

Кіріс табу мақсатында бағалы қағазға қаражат салушыны инвесторлар деп атайды. Инвестор – жеке және заңды тұлға. Бағалы қағаз портфелін қалыптастыратын субъектілерге мыналар жатады: институциялық қорлар, институциялық банк, мемлекеттік емес зейнетақы қорлары, сақтандыру ұйымдары. Ақшалай бағалы қағаз нарығында инвестор ретінде банктер кеңінен қатысады. Банктер клиенттеріне қысқа мерзімді бағалы қағаздарды таратады, яғни делдалдық қызметті де атқарады. Капитал бағалы қағаз

нарығында институциялық инвесторлар көптеп кездеседі. Институционалдық инвестор – Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес инвестицияларды жүзеге асыру мақсатымен қаражат тартушы заңды тұлға, дара инвестор институционалдық инвестор болып табылмайды.

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушысы – өз қызметін бағалы қағаздар рыногында лицензия негізінде не заңнамалық актілерге сәйкес жүзеге асыратын және акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында жұмыс істейтін (клиенттердің есебін жүргізу құқығын берместен брокерді және дилерді, тіркеушіні, трансфер-агентті қоспағанда) заңды тұлға.

Нарықты бәсекелестік билеген кезеңде эмиссиялау механизмі үлкен шығындармен қатар мамандандырылған білімдер мен біліктілікті қажет етеді. Сондықтан да эмитенттер кәсіби дилер, брокерлерге жүгінеді. Олар ұйымдастырылған, кепілдік бере алатын бағалы қағаз нарығының делдалдарына жатады. Дилерлер екінші нарықта бағалы қағазды сату-сатып алу шартын өз аттарынан және өз есептерінен жүзеге асырады. Олардың пайдасы бағалы қағазды иелену құны мен оларды өткізген бағаның айырмасын құрайды. Брокерлер басқа тұлғалардың мүддесіне комиссия шарты негізінде нарыққа қатысады, өз коммерциялық қызметінде бағалы қағазды өз аттарынан, бірақ өз клиенттерінің есептерінен сатып алып, сатады. Олардың еңбегіне берілетін сыйақы жасалған мәміленің сомасының белгілі пайыз мөлшерінде алдын ала келісіледі. Сондай-ақ брокерлер клиенттерінің аттарынан, есептерінен тапсырма шарты негізінде бағалы қағазды сатып алу-сату қызметін жүзеге асырады.

Инвестициялық портфельді немесе зейнетақы активтерін басқарушы – бағалы қағаздар рыногының азаматтық құқық объектілерін басқару жөніндегі қызметті өз атынан, клиенттің мүдделерін көздеп және соның есебінен жүзеге асыратын кәсіби қатысушысы.

Төлем агенті – банк немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйым болып табылса, ал трансфер-агент – өз клиенттерінің арасында құжаттар (ақпараттар) қабылдау мен беру жөнінде қызмет көрсететін бағалы қағаздар рыногының кәсіби қатысушысы.

Андеррайтер – бағалы қағаздар нарығының брокерлік және дилерлік қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар және эмитентке эмиссиялық бағалы қағаздарды шығару мен орналастыру жөнінде қызмет көрсететін кәсіби қатысушысы. Эмиссиялық консорциум – андеррайтерлердің эмитентке эмиссиялық бағалы қағаздарды шығару мен орналастыру жөнінде қызмет көрсету мақсатында бірлескен қызмет туралы шарт негізінде құрылған бірлестігі. Андеррайтерлердің бірлескен қызметі туралы шартта эмиссиялық консорциумға қатысушылардың функциялары; эмиссиялық консорциумға қатысушылар арасында олардың құқықтарын, міндеттерін және жауапкершіліктерін бөлу; бірлескен қызмет туралы шарттың қолданыстағы мерзімі сияқты мәліметтер болады.

Бағалы қағаздар саудасын ұйымдастырушылар:

- биржадан тыс бағалы қағаздар нарығындағы баға кесу ұйымы;
- биржалар.

Биржадан тыс бағалы қағаздар нарығындағы баға кесу ұйымы – бұл биржалық емес нарықта құрылатын бағалы қағаздардың саудасын техникалық қамтамасыз ететін және бағалы қағаздың нарықтық құнының курсы анықтау функциясын жүзеге асыратын, заңды тұлға мәртебесі бар, бағалы қағаз нарығының кәсіпқой қатысушыларымен құрылған коммерциялық емес ұйым.

Бағалы қағаздар рыногы» туралы заңның 57-59 баптарына сәйкес, кәсіби қатысушылармен бағалы қағаз нарығында ассоциация түрінде өзін-өзі реттейтін ұйым құрылады [1, 437 б.].

Сонымен қатар кәсіби көмекті эмитенттің аудиторы да атқарады, ол компанияның жүйелі, жылдық және жарты жылдық қаржылық есептерін тексеруге жауапты тұлға болып табылады. Эмитент жаңа эмиссияға байланысты аудиторлардан инвесторларға ұсынатын есепті растайтын хат даярлап беруді сұрай алады. Бұл хатта эмитенттің бағалы қағаздарды сату кезінде ұсынған қаржылық есептің елдегі жалпы бухгалтерлік қағидаттарға сәйкестігін растаған аудитордың пікірі айтылады.

Бағалы қағаз нарығының инфрақұрылымының тағы бір субъектісі – депозитарий. Оның негізгі функциясы – депозитарийлік

қызметті жүзеге асыру. Бұл коммерциялық емес арнайы ұйым бағалы қағаздың қозғалысын есепке алу, тіркеу және сақтауға байланысты тиімді де, мамандандырылған шараларды жүргізуді ұйымдастыру үшін құрылады. Депозитарлық қызметті жүзеге асыру кезінде орталық депозитарий қалыптастыратын мәліметтер орталық депозитарийдің есепке алу жүйесіне жинақталады. Депозитарийді бағалы қағазды сақтау орнынан ажырата алу керек [2, 73 б.]. Депозитарийде бағалы қағазбен мәміле жасауға және олардың нақты бар екендігінің кепілі ретінде ұстауға және оларды кез келген уақытта жасалған мәміле бойынша есепке алдыру үшін беріледі. Бағалы қағаз нарығының ерекше кәсіби қатысушысы бағалы қағазды қоймада сақтауды қамтамасыз етеді [3, 84 б.]. Бағалы қағаздарды банкте сақтайды. Акцияларды тіркеуші акционерлердің тізілімін жүргізеді.

Бағалы қағаз нарығының келесі кәсіпқой субъектісі клирингті Орталық болып табылады. Олар бағалы қағаздың операцияларын есепке алады. Бағалы қағаз иелері өзгерген кезде операция нәтижесінде бағалы қағаз реестрін жүргізеді.

Сату циркулярын шығару мен таратуды жүйелеуге баспа жауап береді. Бұл жұмыс әлемдегі инвесторлар арасында жүздеген беттен тұратын мыңдаған көшірмені таратады.

Инсайдер – эмитенттің немесе оның аффилирленген тұлғасының акцияларын (жарғылық капиталға қатысу үлесін) иеленуіне, эмитенттің немесе оның аффилирленген тұлғасының басқару органдарына мүше болуына, эмитентпен немесе оның аффилирленген тұлғасымен еңбек шартын немесе азаматтық құқықтық шарт жасауына, оған мемлекеттік органның лауазымды тұлғасы ретінде берілген өкілеттіктерге байланысты инсайдерлік ақпаратқа қол жеткізе алатын тұлға. Фирманың бағалы қағаздарының корпоративтік қаржысы жөніндегі командасын жетекші менеджменттің өзі тағайындайды. Ол үшінші жақты өзі тағайындайды немесе ол жөнінде эмитентке ұсыныс айтады. Бұл команда, алдымен, эмитент орындайтын күнтізбелік жоспарды түбегейлі даярлап береді және міндеттердің уақытылы орындалуын тексереді. Мәміленің негізіне мыналар жатады [4, 35 б.]:

- бірлесіп қызмет ету жөніндегі хатқа қол қою;

- арызды тіркеу үшін ұсыну;
- эмиссияның басталуы (маркетингтік кезең);
- жаңа эмиссияны бағалау;
- аяқталуы.

Сонымен, бағалы қағаздар нарығының субъектілерінің құқықтық жағдайы мен нарықтағы алатын орнын анықтаудың рөлі қаржы нарығын дамытудағы, жалпы құқықбұзушылықтардың алдын кесудегі орны ерекше.

Әдебиеттер

- 1 Нац. Комиссия РК по ценным бумагам. Правила осуществления деятельности саморегулируемых организаций профессиональных участников рынка ценных бумаг РК: Пост. №131от 22 августа 1997г. //Сборник нормативно-правовых и нормативных актов по рынку ценных бумаг РК. – Алматы: Рынок ценных бумаг, 2001. – Т4. – С.137-141.
- 2 Правительства РК. Положение «О центральном депозитарий РК»: Пост. №944 от 29июля 1996г. //Сборник нормативно-правовых и нормативных актов по рынку ценных бумаг Казахстана. – Алматы: Изд-во дом Данекер, 2002. – Т5. – С.71-78.
- 3 Правительства РК. Положение «О кастодиальных деятельности на рынке ценных бумаг РК»: Пост. от 29 июля 1996 г. //Сборник нормативно-правовых и нормативных актов по рынку ценных бумаг Казахстана. – Алматы: Изд-во дом Данекер, 2002. – Т5. – С.84-87.
- 4 Маширова Т.Н. Рынок ценных бумаг: электронный учебник. – Шымкент, 2005. – 82 с.

References

- 1 Nat. Commission of the Republic of Kazakhstan on the securities. Rules for the Implementation of self-regulating organizations of professional participants of the securities market of Kazakhstan: Fasting. Number 131ot August 22, 1997 // Proceedings of the legal and normative acts of the securities market of Kazakhstan. – Almaty: Securities Market, 2001. – T4. – P.137-141.
- 2 Government. Regulation "On the central depository, RK": Fasting. 29iyulya number 944 from 1996. // Proceedings of the legal and normative acts of the securities market of Kazakhstan. – Almaty: Publishing House of the house Daneker, 2002. – T5. – P.71-78.
- 3 Government. Regulation "On the custodian activities on the securities market of Kazakhstan": Fasting. July 29, 1996. // Proceedings of the legal and normative acts of the securities market of Kazakhstan. – Almaty: Publishing House of the house Daneker, 2002. – T5. – P.84-87.
- 4 Mashirova T.N. Equity market: an electronic textbook. – Shymkent, 2005. – 82 p.